

УДК 728(477.51)

Марина Герасько
(Батурин)

ЖИТЛО ЯК ОСНОВА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

У статті розглядається традиційне будівництво та інтер'єр житла на Чернігово-Сіверщині (друга половина XVIII – середина XIX ст.).

Ключові слова: житло, інтер'єр, Чернігово-Сіверщина, хата, оселя, будівництво, традиції.

В статье рассматривается традиционное строительство и интерьер жилища на Чернигово-Северщине (вторая половина XVIII – середина XIX вв.).

Ключевые слова: жилище, интерьер, Чернигово-Северщина, хата, жилье, строительство, традиции.

Traditional building and interior of the dwelling in Chernihovo-Sivershchyna (mid to late XVIIIth – mid-XIXth centuries) are considered in the article.

Keywords: dwelling, interior, Chernihovo-Sivershchyna, small house, home, building, traditions.

Дослідники XIX ст. М. Арандаренко, О. Афанасьєв-Чужбинський, М. Маркевич розглядали житло в основному в контексті побуту малоросіян. Х. Вовк, М. Сумцов і С. Таранушенко на початку XX ст. зробили практичні заміри житла, охарактеризували його особливості [41, с. 31–77]. У 1960-х – на початку XXI ст. українське житло досліджували А. Данилюк, В. Наулко, В. Борисенко, Т. Косміна, В. Самойлович. Проте вони розглядали це питання загальною. Комплексним дослідженням народної архітектури Чернігово-Сіверщини були присвячені лише незначні роботи.

Народна архітектура України, насамперед житла, сформувалася під впливом цілого ряду причин та умов. Важливе місце серед них посідали соціально-економічні та природно-кліматичні фактори, які суттєвим чином впливали на створення прийомів і архітектурних форм, що відповідали побутовому укладу та усталеним художнім уявленням народу [36, с. 5].

Дім, хата, будинок, оселя – це місце того найсокровеннішого життя, де сплітаються «містичні корені буття» [43, с. 3]. Це символ «щастя, добробуту, єдності сім'ї та роду; ширше – символ опанованого, людського простору» [10, с. 139–142]. А. Данилюк, досліджуючи українську хату, наголошував: «У традиціях української хати ми бачимо безмежний прояв творчої сили народу, його досвіду, знань і художнього смаку. Народне житло було цікаве і оригінальне не тільки за формою,

але й внутрішнім змістом. Кожна річ, предмет у ньому, крім свого практичного значення, мав ще й свій духовний образ. Завдяки цьому хата для селянина ставала всім: і храмом, і рідним краєм, і батьківщиною, і матір'ю» [9, с. 4]. Тому, спорудження будинку було неабиякою подією в житті родини – з дивовижними обрядами і звичаями. Спочатку вибирали місце для оселі. Звертали увагу на те, щоб під неї не потрапила дорога чи стежка, бо тоді в майбутньому житті не буде спокою. На закладку будинку збиралася вся сім'я. У яму, куди закопували перший із чотирьох основних стовпів, кожен із членів родини обов'язково кидав гроші (щоб вони були і в новій оселі). Під другий стовп клали вовну (для тепла). Під третій – жито (для довголіття). Будівництвом житла, яке в основному зводилося без цвяхів, займався досвідчений майстер (у багатьох випадках – сам господар). Майстер виготовляв невеликий дерев'яний хрест, якого кропили свяченою водою і прибивали до першого основного дерев'яного стовпа. Хрест кріпився назавжди, замурувався глиною і слугував своєрідним талісманом, який мав оберігати мешканців від усяких життєвих негараздів [45, с. 6].

Особливості природно-географічних, соціально-економічних та історичних умов різних районів України сприяли розвитку поселень, садиб та типів жител. Отож, народна архітектура Українців уже в XVII–XVIII ст. набула рис яскравої національної виразності. Про це свід-

чать особливості традиційної архітектури окремих історико-етнографічних районів України. На території України історично сформувалися три зони поселень: північна, центральна і південна. Північна зона (Полісся, Волинь) характеризувалася багатодвірними поселеннями, переважно вуличного типу. У східній частині цієї зони (Чернігівщина та Новгород-Сіверщина) поряд з вуличними побутували безсистемні та безсистемно-вуличні поселення, що надавали своєрідності регіону.

Унаслідок історичних особливостей заселення та розвитку господарства центральної зони (Український Лісостеп), де майже до XVIII ст. селяни мали можливість отримувати землі під забудову на основі вільної займанщини та інших пілг, тут з'явилися вільні та нерегулярні поселення. З розвитком капіталістичних відносин, зокрема припиненням вільної колонізації, тут виникають вуличні, рядові, радіальні, шнурові та інші регулярні поселення, створені за проектом [25, с. 102, 103].

Враховуючи те, що досліджувана нами територія майже вся знаходилася в межах зони, перехідної від Лісостепу до Полісся, їй притаманні риси обох вищезазначених зон. Особливістю цієї території є те, що Батурин і Глухів були гетьманськими столицями, а Борзна – сотенним містечком, відповідно розміщені навколо цих міст поселення, також мали свої особливості.

Х. Вовк наголошував, що «дослідження будівництва, а особливо його еволюції є одним з найпривабливіших, але й найтяжчих завдань етнографії» [4, с. 88]. Адже на еволюцію будівництва впливали і фізичні умови краю, і різниця матеріалу, і расові звички, і сусідні впливи, особливо культурні, і, нарешті, цілком самостійна творчість, що привела в різних народів та в далеких одна від одної країнах до однакових етнографічних форм.

На Чернігово-Сіверщині були поширені типи двору з вільним розташуванням споруд, наближенням житла до вулиці, при цьому дотримувалися народних традицій, пов'язаних з орієнтацією чільного фасаду на сонце [25, с. 113].

Пізніше, за козацьких часів, сільські будинки в Україні ставили здебільшого з ліски та обмащували їх глиною, іноді навіть поглиблювали їх у землю, як-то запорозькі курені. Як свідчить О. Шафон-

ський, у другій половині XVIII ст. майже всі селянські хати Південної Чернігівщини (частини Чернігово-Сіверщини) були плетені, тобто виготовлені з ліси та обмазані товстим шаром глини.

Переходячи до постійного житла, варто звернути увагу на розміщення села. Дуже яскравим доказом залежності розміщення дворів у селі можуть бути саме українські села з різноманітним рельєфом місцевості. У степових місцевостях, на Чернігівщині села розміщені також звичайно по течіях річок, але залежно від підвишень, що виступають з болотяних берегів річок. По річці Десні села групуються найбільше по долинах її припливів та розташовані на терасах, куди не доходить повінь, тому вони й здаються розкиданими [4, с. 88–89, 92]. У спогадах про юність П. Скокан подає детальний опис батуринських осель. Крім опису «Батуринського життя», він намагався передати весь колорит місцевої говірки. Але російська мова не могла адекватно його відобразити, тому П. Скокан вживав терміни російською мовою, не порушуючи «правил» тутешнього діалекту: «Много тогда пришлось обойти дворов. Это позволило хорошо познакомиться с бытом батуринской окраины. И теперь мне хочется об этом рассказать. Большинство горбаневских хат были глиняными мазанками, чисто выбеленными снаружи и внутри мелом. Попадались и рубленные хаты зажиточных крестьян. Крыши хат были крыты соломой со стрехами, иногда с причалком – небольшим навесом. Вокруг хаты делалась призьба – это невысокая насыпь для защиты от сырости. Летом в хорошую погоду, после дневных трудов, можно было на ней посидеть в ожидании “вечери”, а то и просто отдохнуть и побеседовать с заглянувшим соседом или соседкой [38, с. 17].

Загальнопоширене уявлення про українську хату як про кокетливо біленький будинок під чистенько пригладженою та підстриженою стріхою, що виглядає з-поміж дерев та кущів, що оточують його, майже цілком відповідає дійсності й тепер – пише Х. Вовк у другій половині XIX ст.

На Чернігово-Сіверщині переважали будинки з білою крейдяною барвою. Але господарську частину хати не білили, а лише обмащували глиною, тому вона мала жовто-глиняне забарвлення. У регіо-

ні були хати, типові для середньої смуги України. «Білені трьохкамерні, цебто у них є властива хата, сіни та комара під одною стріхою», – зазначає Х. Вовк. Хати як найубогіші, так і хати заможніших господарів мають стріхи цілком гладкі, без гребеня, що випинався б на горі, і без так званих острішків на ребрах, з високим та тонким дерев'яним комином [4, с. 92, 96].

Найбідніше населення будувало хати з лози чи хворосту, обмазуючи глиною з соломою (турлучні хати). З дерев'яних брусів у зруб та в закладку [8, с. 37–41]. Обмазані глиною та білені всередині й зовні. Як зазначає Х. Вовк, такі хати трапляються «як загальне правило – тільки на Чернігівщині» [4, с. 98]. Хати з дерева можна поділити на дві категорії: 1) хати *у шули, у стовпи, у слупи*, в закидку; 2) хати *у зруби*. Перша категорія безпосередньо підходить до турлучних будинків з тією різницею, що в хатах цієї категорії лозу заміняють на досить товсті брус, або короткі *дручки*; у хатах *у стовпи – шули*, тобто брус, що стоять вертикально, вкопують у землю, і в кожному з них із двох боків видовбувають пази, куди вже горизонтально вкладають, часом розпиляні вздовж, досить короткі брус, або частки обапалків, а бідніші хазяї – просто порубані жердини. Отже, при такому способі будівництва необхідно було обмазувати глиною, щоб закрити щілини, а також для того, щоб стіни були товщі. Це типові українські хати, які траплялися скрізь, за винятком лісової місцевості. Будували їх зазвичай ті господарі, котрі не мали достатньо коштів на рублену хату. Наявність таких хат у даній місцевості є ознакою погіршення добробуту населення.

Друга категорія дерев'яних будинків значно відрізняється від попередньої. Хати *у зруб*, або як ще казали *у цівки* стали, за висловом Х. Вовка, «економічним ідеалом українського селянства» [4, с. 101–102]. Такі хати мають своєрідну технологію побудови. У тих місцях, де мають бути кути майбутньої хати, вкопують у землю великі камені, або так звані *стояни* – не дуже високі товсті дубові палі, а іноді стовпик мурують з каміння або цегли. На цю основу кладуть найтовстіший і найміцніший із брусів – підвалину хати. Таких має бути чотири, по одному з кожного боку. На підвалини кладуть у ряд брус, що їх зарубують у замок

(коли зарубка чотирикутна), або у цівки (коли вона напівкругла). Як у першому, так і в другому способі зарубування залишають кінці брусів стирчати по кутах, але є й інший спосіб – коли кінців немає, а виходять цілком рівні лінії кутів хати. Зведення житла – велика подія в житті людей. Воно, безперечно, було пов'язане з обрядовими діями та використанням певних ритуальних атрибутів. Так, у Поповій горі, що на Чернігівщині, заклавши три вінці, посередині зрубу ставили догори дном діжу, вкривали її скатертиною і виставляли хліб, наїдки та горілку. Поклавши під третій вінець трохи грошей, теслі били три поклони й сідали до трапези. А в селі Роїще Чернігівського району гроші клали не під третій вінець, а під підвалини. Коли хату було закладено, теслям давали по рушнику, після обіду в цей день вони вже не працювали, а йшли додому [14, с. 31].

Вивівши таким способом стіни хати, вирубували вікна. Вікон зазвичай робили три: два – у південній стіні, одне – у східній або західній. У народі кажуть, що «старі люди знаючіші були і через те й щасливіші на всьому: собі хати будували до сонця вікнами... От воно в хаті оживляло усіх» [42, с. 359]. У північній стіні вікон не робили, щоб узимку північні вітри не видували тепло. Проте іноді могли зробити невеличке віконце з однією маленькою шибочкою, яка завжди була затулена шматтям або дощечкою [46, с. 14]. Для дверей у перший вінець чи в підвалину хати вдовблювали *шули*, що потім становлять *лудки*, чи *одвірки*. На верхній вінець, чи *ощепину*, кладуть сволок – дуже товсту балку, що підтримує цілу стелю, а іноді клали два сволоки навхрест або паралельно. На сволоці дуже часто вирізьблювали хрест, фіксували дату зведення хати та ім'я власника.

До найважливіших елементів у конструкції давньої української хати належав сволок – брус, на якому тримається стеля хати. Зі сволоком було пов'язано багато вірувань, обрядів та звичаїв у житті нашого народу. Зокрема, на весіллі стукали діжею об нього, під нього садовили молодих. А збираючи дитину до церкви на хрестини, куми по черзі піднімали її до сволока і вихваляли, зичили добра. Сволок вважався своєрідним захисником оселі, на ньому малювали різноманітні

обереги, його прикрашали на зелені свята чарівним зіллям. Його витесували з товстого стовбура дуба або липи. У деяких регіонах існував звичай переносити міцний сволок зі старої хати до нової. Його урочисто піднімали на зруб, перев'язували рушником або хусткою, іноді господиня обгортала сволок своїм кожухом, щоб хата була тепла [45, с. 6].

Стелю настиляють на сволок, а потім змащують її товстим шаром глини, круто замішаної з водою. Для того, щоб зробити дах, спочатку паралельно кладуть декілька поперечних брусів на однаковій відстані один від іншого, які у нас звуться *балки*. На них ставлять та прикріплюють крокви, або ж *стропила*, на які горизонтально кладуть лати, тобто *дручки*, до яких безпосередньо прив'язують солому. *Стріха*, або як її ще називали *дах*, чи *покрівля*, була чотирихилою, переважно солом'яною. І так, як, у Північній і Центральній Україні, не дуже висока, а іноді й зовсім низька, особливо в місцевостях, де сильні вітри. Стріхи на Чернігово-Сіверщині, в основному, покривали сніпками, або ж *у натруску*. Такі покрівлі мали менш заможні господарі [4, с. 102–103]. Приміщення, що утворювалося між стелею хати та дахом (стріхою), мало назву *чердак*, або *горище*. Воно слугувало складом для різноманітних речей [46, с. 17].

По кутах хати забивали в землю кілки, чи стовпчики, і закладали за них товсті дошки, а то й цілі бруси. А між ними та хатою насипали землі або глини та старанно утрамбовували її. Це робилося для того, щоб захистити хату знизу від води та вітру, і називалося *призьбою*. Крім того, усередині зруба насипали землі, яку дуже міцно утрамбовували, після чого більш заможні господарі робили дерев'яну *підлогу*, чи *настил*, а бідніше населення робило *долівку* – міцно утрамбовану землю обмазували рідкою глиною. Потім більш заможні верстви населення таку хату *клинцювали* – забивали маленькі клинці в щілини, зроблені долотом усередині та зовні, або ж *дранкували* – набивали на зруб зсередини та зовні хати вузьку дранку. Це робилося для того, щоб при обмазуванні хати до зрубу краще приставала суміш глини з кіз'яком та водою [4, с. 104]. Після того, як був зведений дерев'яний каркас хати, а також влаштована покрівля, господарі збирали толоку (гурт).

Її, як правило, організовували в неділю. На толоку збиралося майже все село, від кожної хати приходив робітник. Толокою обмазували хату глиною. Завчасно привозили підводами певну кількість глини потім поливали її водою (намочували), а в день толоки кінцями вимішували розчин до певної концентрації. Чоловіки його подавали жінкам, які обмазували хату (як всередині, так і зовні). По завершенні роботи господарі влаштовували свято: запрошували музик, пригощали всіх працівників [45, с. 6]. Традиція будувати хати толокою зберігалася і в другій половині ХХ ст. Так, були зведені хати в Батурині на початку 1960–1980-х років. Зі спогадів моєї прабабусі Є. Г. Тищенко я дізналася, що традиційною стравою в Борзні під час толоки були *мнишки* на козячому молоці.

Після того, як суміш на стінах висохне, хату білили. Менш заможне населення білило хати безпосередньо по зрубу, не клинцюючи та не дранкуючи його.

У північних районах України ганок зовсім відсутній або його заміняє невеличкий навіс над вхідними дверима [4, с. 104]. В основному ганків не було у хатах турлучного типу, тобто збудованих *у шули*, *у слуп* чи *у стовпи*. Біля таких хат робилися призьби. У хатах, зведених *у зруб*, прибудовували ганок, або ж як його ще називали *поріг*. У Батурині, зокрема, він звався *крильце*, а в сусідніх із ним Борзні та с. Красному – *рундук* та *місток*.

На території Чернігово-Сіверщини переважали дво- та трикамерні споруди. Останні житлові приміщення поділялися на три частини – тепле житлове приміщення з піччю, неопалювані сіни та комора. Класичний тип українського тридільного житла був з розташуванням сіней (*калідору*) у центрі споруди та двобічним відносно до них розташуванням інших двох камер: з одного боку – житлового приміщення (власне *хата*), з другого – підсобного, для зберігання продуктів, реманенту або сезонного одягу (*комора*, *чулан*, *кладовка*) [25, с. 106]. Часом траплялися трикамерні приміщення іншого типу – із загальними сінями, обабіч яких розміщувалися дві окремі теплі хати з печами. Такі хати будувалися в тому випадку, коли в них проживали два дорослі члени родини зі своїми сім'ями.

Особливою невід'ємною частиною хати була піч, яку, як правило, робили з глини

або із цегли (найчастіше із сирцю). До речі, можна припустити, що печі в Батурині та його окрузі в основному були із цегли, бо населення розбирало залишки будівель гетьмана Івана Мазепи і використовувало їх для потреб у власних господарствах. Пізніше, за часів гетьманування Кирила Розумовського, і в подальші часи в Батурині було налагоджене виробництво цегли на цегельнях графа. Також робилися печі з кахель, що їх виготовляли на гетьманських заводах. Піч на *чердаку* закінчувалася *бовдуром* (у Батурині ще мав назву *бичок*), *комином* чи *димарем*. Димар був зроблений з лози, очерету або збитий з дощок, в основному його виводили дуже високо на стріху. Як зазначає Х. Вовк: «Верхня площина печі, як відомо, служить для спання зимою для найстаріших членів родини» [4, с. 104, 107]. У нашій місцевості біля печі робили настил з дощок, який називався *полицом*, а високо в стіні над піччю прорізали невелике віконечко. Особливе місце в українській хаті займала піч – внутрішньобудинкова побудова кубічної форми, яка мала виконувати дві функції: обігрів приміщення в холодну пору року та приготування їжі. Піч мала такі складові: *черінь* – площина, що нагрівалася за допомогою розпаленого на ній вогню, на якій готували їжу. Передня частина череня, яка не була гарячою, називалася *пріпичок*. З черенем він розділявся за допомогою *заслонки*. Частина печі між долівкою і черенем мала назву *підпиччя*. Верхня частина печі над черенем використовувалася для відпочинку та сну членів сім'ї. Найтовща стінка печі називалася *комин*. Вона з'єднувала черінь з *бовдуром* і слугувала для відведення диму, що утворився на черені в процесі горіння, через *димар*. Частина хати, розташована за піччю, називалася *запичок*. У холодну пору року піч була найтеплішим місцем у хаті, на печі могла спати вся сім'я, тому печі робили великими, і вони займали значну частину житлового приміщення. На піч складали для просушування просо, кукурудзу, квасолу, горох, сухофрукти та інше, а також підвішували на кілочках лікарські трави та сушили рослини для приготування чаю. На печі вишивали, читали, бо звечора до ранку горів каганець, який стояв на комині і освітлював усю піч. Улітку на печі та в запічку зберігали зимовий одяг і взут-

тя. Під піччю зазвичай тримали квочку з курчатами, якщо вони з'явилися на світ ранньої весни. Біля печі в кутку стояли рогачі, кочерги, віник або мігла, на припичку зберігали посуд: гладішки, макітри та горщики. Печі завжди надавали особливого значення, навіть говорили: «Сказав би я тобі, так піч у хаті», або «Піч, як мати рідна».

Найбільш характерними господарськими спорудами українського сільського двору були *хлів*, *стайня*, *кошара*, *курник* (*курятник*), *вулик*. Для зберігання зерна, сіна, соломи, кукурудзи використовували *клубню* [40, с. 3–8], *комору*, *сінник*, *кіш*. Сільськогосподарський реманент зберігали в *сарай*. Відповідно до спеціалізації дворного господарства також на подвір'ї могли бути розміщені *млин*, *олійниця*, *крупорушка*, *копильна*, *сушарня* тощо, які могли бути стаціонарними, переносними чи пересувними. Вони забезпечували переробку сировини лісового, баштанського, риболовецького та інших допоміжних промислів. Коли всі інші господарські споруди будували з будь-якого матеріалу, то будівництву комори та клубні надавалося неабияке значення, адже в них зберігалися найбільш коштовні запаси землеробської сім'ї – зерно та хліб у снопах [25, с. 112]. Щодо *погребів* (*льохів* або *погребників*), то в досліджуваній місцевості виділяють два конструктивно різні типи: 1) ті, що мають вхід зі сходинок і поступово заглиблюються; 2) ті, що вертикально вириті в землі й мають розширення ближче до дна (грушоподібну форму). Ці типи погребів існували одночасно. Вони виконували важливу роль у господарському житті населення, їх розташовували поряд з будівлями та житлами, а також прямо всередині – у сінях. Варто зауважити, що ці типи погребів були зафіксовані археологами й відносяться ще до давньоруського часу. Вони проіснували в такому вигляді, без особливих змін, до пізнього середньовіччя. Часто для того, щоб потрапити до погребу без сходинок, використовували драбину. Зазвичай її зберігали не в самому погребі, а переважно в сінях хати, де вона ще слугувала для підйому на горище [21, с. 73, 82].

Досліджуючи українську архітектуру, В. Січинський писав: «Українська хата в уявленні своїх і чужих має найбільше привабливих рис мальовничості та утуль-

ності. Серед садків і квітів поетично виглядає гладко обмазаний, чисто побілений будиночок із гладко зачесаною й рівно підстриженою солом'яною стріхою» [37, с. 268–269]. Великого значення надавали оздобленню хати, як зовні, так і всередині, прагнучи не лише зробити її несхожою на сусідні оселі, але й захистити обереговими розписами стін. Подібне малювання сприймали не тільки як елемент оздоблення, але і як сакральний акт.

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що будівництву житла на Чернігово-Сіверщині завжди приділяли неабияку увагу. Весь процес традиційного будівництва був просякнутий давніми народними уявленнями, супроводжувався цілою низкою обрядів і звичаїв [44, с. 480–481]. Розпочинали з ретельного вибору місця для майбутньої оселі [28, с. 205] та будівельного матеріалу [39, с. 407], з якого зводили житло. Зведена з численними застереженнями будівля, відігравала подвійну роль: функціонально-прагматичну й сакральну-духовну. Значення останньої – захист від всесильності безмежного світу, створення його малої моделі, очищеної від злих сил [44, с. 482]. Адже хата була не тільки місцем, де сім'я проводила більшу частину свого життя, але й родинним вогнищем [39, с. 424]. Поєднавши багато видів мистецтва, народна архітектура Чернігово-Сіверщини пройшла довгий шлях розвитку традицій і дала довершені зразки, які є вагомим внеском у загальнолюдську культуру [44, с. 481]. Таким чином, у досліджуваній нами період домінуючим житлом містечок Чернігово-Сіверщини була хата. Вона, як і в попередні часи, мала своєрідний сакральний зміст для її мешканців. Особливістю будівництва було поєднання й надання своєрідного філософського змісту як самому житлу, так і дворовим забудовам та огорожі навколо них.

Інтер'єр та предмети побуту жителів містечок. Середина і особливо друга половина XIX ст. характеризуються тим, що в цей час накопичився значний описовий матеріал стосовно звичаїв і побуту українців (М. Маркевич, І. Срезневський, П. Куліш), який дозволив зробити науково-вивірені узагальнення з приводу порівняльної характеристики росіян і українців. Особливою заслугою історика М. Костомарова було виокремлення укра-

їнського культурного і традиційно-буттєвого комплексу із загальноросійського, що за понад сторіччя співжиття в рамках однієї імперії утратилося як спільне. Ось які особливості він підкреслив: «Варто поставити поряд великороса та південноруса в їхньому вбранні, з їхньою поставою та зовнішнім виглядом; потім описати образ домашнього життя того й іншого, їхні домашні звичаї, обряди, способи господарювання, нарешті викласти сутність їхньої мови» [23, с. 12], і ми побачимо суттєву різницю. Описуючи побут, неможливо не звернутися до наукових праць історика В. Модзалевського, який належав до лівобережної школи в українській історіографії [17, с. 130]. Основна увага історика була сконцентрована на житті та побуті всіх верств населення: «Нельзя не поражаться, – наголошував він, – скромности и беспритязательности наших предков, довольствувавшихся в своем обиходе очень немногим» [32]. Оприлюднені дослідником описи майна і маєтностей представників старшини мали засвідчити його думку про те, що «вмебловання житлових приміщень того часу, що належали не лише людині середніх статків, але навіть і заможному, приголомшує своєю простотою і відсутністю будь-якого комфорту» [33, с. 37–38]. Про наявність лише найнеобхіднішого в хаті пише і український архітектор та мистецтвознавець В. Січинський: «Окремі частини хати, входи, освітлення, меблі, прикраси підпорядковані побутовим кожноденним потребам праці і відпочинку, так що нема тут нічого зайвого й непотрібного» [37, с. 269].

До хати потрапляли, переступивши її поріг. Його завжди тримали в чистоті й ошатності, бо він був, ніби «візитною карткою» оселі. Поріг вважали своєрідним охоронцем родинних статків та злагоди, і саме тому з ним пов'язували багато прикмет [39, с. 447–448]. На території Чернігово-Сіверщини здебільшого були поширені двокамерні житла, які склалися з хати та неопалюваних сіней. Уродженець Батурина П. Скокан наводить приклад місцевої хати: «Двері з подвір'я зазвичай вели в сіни, які поділяли оселю на дві частини: житлову кімнату – кухню та комору. В сінцях об стіну підперта драбина, яка була призначена для входу на чердак – горище» [38, с. 18]. У більшості випадків у сінцях стояли і *жорна*, щоб

молоти муку та крупи, а також – ступка, щоб товкти крупу [46, с. 17]. Поруч на невеличкому ослоні стояло відро або діжечка з водою. На зиму воду переносили в більш тепле приміщення. У житловому приміщенні завжди було чисто та охайно, не дивлячись на те, що підлога (долівка) була вимощена сухою глиною [38, с. 18].

Аналізуючи інтер'єр, важливо зауважити, що основних сакральних центрів у хаті було два: піч [42, с. 361] та покуть. З особливою увагою господині ставилися до печі, яка займала не менш як четверть кімнати. Щойно на ній з'являлися сліди хай навіть і незначного забруднення, вони відразу ж білили всю піч, у крайньому разі – припічок. Періодично долівку підмазували розчином глини, після чого вона ставала рівною та гладенькою. У кутку біля печі ставили рогачі (*ухвати*), кочерги та віник (*мітлу*) [38, с. 18]. За описом П. Скокана маємо уявлення про хату та її інтер'єр менш заможного батуринця. Варто зазначити, що житло ремісників мало певні відмінності. П. Куліш описує хату місцевого бондаря, яка вирізнялася між батуринськими простими хатами особливою пишнотою: вона була вибілена крейдою, вікна знадвору обведені червоною фарбою, а солом'яна покрівля підстрижена так чисто, як у джанджуристого парубка чуприна на велике свято. Усередині був новий липовий стіл на виточених ніжках і з двома шухлядами. Образи всі – під шатами та під склом; на кілочках між вікнами – білі рушники, вишиті червоними візерунками, а ослони й полиця з різним посудом були значно кращі, ніж у звичайних козацьких хатах [24, с. 217].

Досить поширеним у містечках Чернігово-Сіверщини, переважно у заможнішого населення, було облицювання печей кахлями. Підтвердженням цього є виявлені різноманітні кахлі під час археологічних розвідок, які проводилися протягом багатьох років у межах охоронних зон Батуринського заповідника. За орнаментациєю автори розкопок вирізняють більш як 140 типів кахель [5, с. 28–38]. Археологічні знахідки пічних кахель XVII–XVIII ст., що зберігаються у фондах Національного заповідника Батурина, становлять одну з найбільших колекцій цих виробів в Україні. Там представлена найзначніша на теренах Гетьманщини збірка рідкісних кахель з рельєфними

антропоморфними й зооморфними зображеннями [20, с. 7].

На місці батуринської фортеці археологи розкопали залишки великої дерев'яної хати представника козацької старшини, можливо, полковника, побудованої приблизно на початку XVIII ст. Вона дає можливість уявити інтер'єр житла багатшої версти населення. Печі цього заможного житла прикрашали дорогі високохудожні кахлі, а його покрівля була з полив'яних черепиць [29, с. 8]. Орнамент виявлених кахель вдалося реконструювати. На частині їх в орнаментиці використовувалися принципи декорування різних дерев'яних виробів, що, на думку Л. Виногородської, було характерним для провінційних осередків кахляного виробництва. Вони умовно поділяються на кахлі з рослинними, геометричними, геральдичними, антропоморфними та зооморфними мотивами. Поєднання окремих елементів та мотивів дозволяє виділити в орнаментиці релігійну та побутову тематику. Центральний фасад груби викладали найкращими кахлями, вкритими різнокольоровою та зеленою поливою. Для оздоблення бічних фасадів використовували більш прості кахлі, причому на бічний фасад, що виходив до простору кімнати, використовували здебільшого полив'яні екземпляри, а на фасад, що виходив до стінки, – полив'яні й неполив'яні. По мірі забруднення лицьової поверхні груби кахлі мили, а шви між ними підбілювали. На бічних фасадах, особливо на тому, що виходив до стіни, забруднені кахлі поступово забілювали [16, с. 117, 124]. Аналізуючи ці кахлі, заступник директора Центра археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова Ю. М. Ситий відзначив: «Як засвідчили результати хімічного аналізу глин з батуринського урочища Гончарівка, майже всі кахлі із даної споруди виготовлені з місцевих глин, а значить місцевими ремісниками» [30, с. 6]. Також, науковий співробітник Канадського Інституту Українських студій В. І. Мезенцев стверджує, що у гетьманський період Батурин був провідним центром керамічного виробництва та виготовлення орнаментованих кахель [31, с. 28]. Цю ж думку, що виявлені в Батурині кахлі були виготовлені місцевими майстрами наприкінці XVII – на початку XVIII ст., а осередок виробни-

цтва кахель відзначався оригінальністю й своєрідністю орнаментальних мотивів та манерою рисунків, але припинив свою діяльність після знищення міста у 1708 р., підтримує і кандидат історичних наук Л. І. Виногородська [6, с. 110–121]. Також у фондах Національного заповідника «Глухів» зібрана чимала колекція декоративних кахель різного періоду. Саме пічні кахлі є найбільш яскравими знахідками Гетьманщини на території Глухова [19, с. 101–102]. Серед них є цілісний комплекс обличчувальних кахель, який трапляється досить рідко в експозиціях музеїв. Пічна конструкція, яка зберігається у фондах заповідника «Глухів», складається з лицьових (рядових), кутових, фризових, декоративних та карнизних кахель [26, с. 2]. У їхньому оздобленні переважають рослинні орнаменти. Досить рідко трапляються зображення людей і тварин. Кахлі, найвірогідніше, виготовлені місцевими майстрами з добре вимішаної глини, без покриття поливою. Трапляються також кахлі імпортного виробництва, вкриті білою поливою та розписані кобальтом. За аналогами їх можна віднести до голландського імпорту або до більш пізніх російських зразків [19, с. 101–102].

У давні часи вогонь у домівках ототожнювали з божеством, яке оберігало мир і спокій усіх членів родини. Вогонь у хаті завжди палав у печі, яка мала подвійне призначення – для приготування їжі та для опалення житла [26, с. 2]. Про видобування вогню у своїх дослідженнях зазначає Х. Вовк: «Мабуть, таке саме давнє, було за допомогою сірки <...> біля півстоліття тому на Україні в кожному, навіть поміщицькому, домі можна було ще знайти самодільні сірники. Цікаво, що такі сірники ще далеко не вивелись і в Західній Європі. Ясна річ, що одночасно з удосконаленням способів здобування вогню потреба в його переховуванні все зменшувалась. Але в українців і досі ще вигрібають з печі весь жар, приміщують його в куточках припічка, вкривають попелом і залишають тліти, аж поки буде потрібний знов огонь» [4, с. 59]. Це особливо мало значення, коли фосфорні сірники траплялись ще рідко та були дорогі, а вироблялися згадані самодільні сірники. Достатньо було до купки вугілля, яке ще тліло, встромити один такий сірник, щоб отримати полум'я. «Видобуваючи вогонь

кресанням, полум'я діставали також або за допомогою сірника, або клали жарину до віхтя, скрученого джгутом, яким досить було помахати в повітрі, щоб солома загорілася. Для підтримки вогню в різних частинах України, явна річ, вживають і різних матеріалів. <...> на півночі топлять дровами, а в середній смузі не нехтують вже бур'яном, очеретом та особливо соломою <...> Поминаємо тут різні форми користування вогнем для приготування їжі, для опалу та для освітлення <...> Згадаємо про один спосіб вживання вогню, що переносить нас в добу глибокої старовини. В дуже далекі часи, коли виріб глиняного посуду не був ще відомий, щоб зварити зерна чи з якоюсь іншою метою, клали їх до шкіряного чи дерев'яного посуду з водою та кидали потім у ту воду розпалене на вогні каміння. І тепер ще подекуди на Україні, особливо у північних частинах її, де є досить валунів, переховався цей спосіб зогрівати воду для прання, чи, краще сказати, для зоління білизни. До жлукта, що в ньому покладена білизна, наливають гарячої води, а потім, щоб вона не вистигала, кидають туди розпалене на вогні каміння» [4, с. 60].

Цікаві предмети побуту були виявлені в Глухові під час археологічних досліджень. Це – керамічні світильники – одна з характерних знахідок у шарах пізнього середньовіччя. Вони мають вигляд своєрідного «фужера» на високій підставці. У нижній частині є розширення, щоб світильник надійно стояв, вище розташована рифлена пустотіла ніжка, у верхній частині є розширення у вигляді невеликої мисочки, посередині якої міститься чаша для олії та гнота [18, с. 52]. Також поширені були каганці у вигляді різних тварин (барана, ведмедя та ін.) [4, с. 63]. Зазвичай, ці предмети побуту зберігали на покуті або на комині. Християнський центр будинку – красний кут (покуття, святий кут) містився по діагоналі від печі. Тут зберігалися священні книги, свічки, лампадка та ікони. На думку уродженця Батурина П. Скокана, «батуринці особливою релігійністю не відрізнялись, але в більшості хат на покуті висіли ікони – образи або просто “боги”, зазвичай покриті рушниками. Вони мабуть, в деякій мірі, відігравали роль прикрас». Проте Т. Косміна вважає, що: «визначальними основами оформлення інтер'єру української хати

було символічно-ролеве значення кожного предмету, зокрема і рушників, в обрядово-календарному циклі сільської родини. Це надавало їм семантичного значення як у повсякденному, так і в обрядово-святковому вжитку та зумовлювало їхні художньо-естетичні якості. Найбільший семантичний статус належав рушникам, що їх розміщували на стінах “над образами” [22, с. 22]. Обов’язковими були ікони Ісуса Христа та Матері Божої [39, с. 425]. Також населення Чернігово-Сіверщини шанувало ікони святого Миколая Чудотворця, до яких зверталися з молитвами «Помози ми, грешному и унылому, в настоящем сем житии» [1, с. 191–193]. Образи малювалися на дошках, на полотні, на склі, на кераміці (майолікові й керамічні), вирізьблювалися на металі, вишивалися парчею та різними нитками, гравірувалися на папері [27, с. 298]. Заможні жителі розміщували ікони в різьблених іконостасах, подібних до церковних. З давніх часів Чернігово-Сіверщина славилася сницарями – майстрами іконостасного різьблення, прізвища яких збереглися до наших днів. Це – жителі чернігівських сіл Яким Глинський і Григорій Петров [2, с. 5]. Д. Мордовцев – автор історичних романів, – описуючи життя українського народу, звернув увагу на те, що: «в хатах за образами – завжди квіти, хоч би й сухі, а коли таких нема, то – штучні з кольорового паперу» [34, с. 10]. На іконах обов’язково мав бути рушник: образи не повинні бути «голими». Так, вишиті рушники, *скатерка* та *хуста* є неодмінними оздобами домашнього вівтаря – *покуті* [14, с. 21]. У кутку під образами стояв стіл, покритий скатертиною – *настільником* [38, с. 18]. У селянських оселях столи накривали білими скатертинами. Традиційними для Чернігово-Сіверщини є також вишиті скатертини. У більшості джерел XVII–XVIII ст. ці вироби називаються обрусами. Пізніші документи подають назву «*скатертъ*», яка з’явилася під впливом російської мови. В експозиції Палацу К. Розумовського (Батури́нський заповідник «Гетьманська столиця») зберігається скатетина з двоголовими орлами по полю, виготовлена на Чернігівщині на честь приїзду 1760 року в Глухів Кирила Розумовського [14, с. 63, 151]. На краю столу лежала хлібина, якщо не ціла, то бодай її окраєць. Без цього не можна,

«так не годиться» – зазначає П. Скокан, описуючи інтер’єр батури́нської хати [38, с. 18]. Стіл, застелений скатертиною, на якій лежить хліб, накритий *хустою*, та ікони на *поличці-божниці*, ошатно вбрані рушником – *набожником* [27, с. 290] – ось складові цього святого місця в хаті. У Новгород-Сіверському, Коропському, Борзнянському, Сосницькому районах рушники на ікони – *завески*, *божниці*, *божники* – були вузькими, довжиною сягали чотирьох метрів і більше. Виготовляли їх зі смуги полотна, розрізаної вздовж навпіл, а потім змережаної кінцями. З’явилися такі рушники на Чернігівщині у XIX ст. До речі, вишиті рушники були відомими на українських землях ще за часів князя Володимира і мали назву *убрус*. Яким був прадавній убрус, невідомо, але, на думку наукового співробітника Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського В. Зайченко, він, мабуть, не дуже відрізнявся формою від сучасного. У часи Гетьманщини рушники вже називалися не *убрусами*, а *рушниками*. А вже в 1878 році існувала назва *рушник*. В оздобленні рушників застосовувалися різні техніки вишивання, зокрема однобічна та двобічна гладь. Експедиція Чернігівського історичного музею зафіксувала орнаменти, виконані цими техніками, у селах Нові Млині, Шаповалівка, Головеньки Борзнянського району, де їх називали вишитими *під малювку*. Відоме ім’я майстрині з Головеньок – Федори Андріївни Москаленко (1905–1980). У селах Землянка та Черториги (Глухівського повіту) в декорі рушників і скатерок переважав орнамент, виконаний червоною заплочкою. Букети дивовижних площинно вирішених квітів і плодів зі старосвітських (таку назву зафіксувала в середині XIX ст. П. Литвинова) рушників стали зразками для розробки пізніших орнаментів [14, с. 21, 57, 50–156]. Улюбленими образами в народній вишивці Чернігово-Сіверщини були як геометричні (ромби □), так і рослинні (виноград, дубове листя, квіти, калина) та тваринні мотиви (орел, лев, павичі, півні, качки, лелеки та інші представники фауни), а також міфічні істоти (сирени, дракони тощо).

Значне місце в інтер’єрі української оселі посідали ткані кролевецькі рушники [3, с. 3], особливістю яких є те, що їх біла основа вкрита червоними візерунка-

ми [15, с. 84]. Червоний густий колір чітко вимальовував кожен деталь орнаменту, властивого тільки кралевецьким рушникам [13, с. 14]. Декілька таких рушників зберігається у фондовій колекції НІКЗ «Гетьманська столиця» в Батурині [11, с. 84]. Переважно це весільні рушники. Їх зберігали як родинну пам'ятку, такими рушниками підперезувалась молода і дружка. Досить оригінальним є також так званий червоний кралевецький рушник (де присутні відтінки червоного кольору). Подібні рушники також були досить поширеними, їхня відмінність полягала в тому, що на червоному тлі виконувались білі малюнки [13, с. 14]. Вишиті речі широко використовувалися в духовному житті народу, у його обрядах, святах, ритуалах. Часто їх виготовляли спеціально до події. Досить поширеним на Чернігівщині був *одноденний* (*абідєнний*) рушник – це ритуальна річ, виготовлена групою жінок за один день. Витканий у надзвичайних умовах рушник набував значення талісмана. Силу його, на думку дослідників, вбачали в новизні, в абсолютній чистоті. Інакше кажучи, тканина *одноденного* рушника пов'язане з ідеєю оновлення світу й повернення йому першопочаткової чистоти. *Одноденний* рушник наділявся силою, що боронить від лиха – посухи, нашествия ворогів, хвороби, пошесті. Взагалі вишиті вироби слугували і предметами повсякденного побуту: рушники – *простые*, на *расход*, *утирачі*, *утіранікі* та *стирки* – слугували предметами гігієни [14, с. 19, 31, 58–59].

По обидва боки столу вздовж стін стояли лавки – це нерухомі меблі, а із зовнішнього боку столу – переносна невелика лавка, *ослинець*, як її називали в Батурині. Важливими елементами інтер'єру української оселі були «лежанка около печи и <...> деревянный настил – “пил”, на котором спали» [38, с. 18]. В експозиції історико-меморіального заповідника Пантелеймона Куліша «Ганнина Пустинь», що поблизу Борзни, представлено дерев'яну *подушку*. Це – дві широкі дошки, зрізані під гострим кутом, які з'єднані між собою кількома дощечками. Її використовували під час сну, покривши кожухом або товстою рядниною. У досліджуваному регіоні такими *подушками* користувалися як на ліжку, так і на полику. Щодо постелі, то в побуті жителів Чернігово-Сівер-

щини, вона була вишита різноманітними техніками. Вишитими були *простирадла*, *підзори* та *подушки* в декорованих наволочках, які прикрашали інтер'єр хати [14, с. 31, 80, 86]. Безпосередньо біля місця спання дорослих «часто к потолку подвешена “колыска” для ребенка» [38, с. 18]. Старші діти спали, як з батьками, так і окремо від них. До речі, у Глухові під час археологічних досліджень були виявлені тогочасні забавки для дітей. Це керамічні іграшки-свистки, виконані у вигляді коників, баранців, мініатюрних пташок [18, с. 52].

Неподалік від *полика* «находился сундук – “скрыня” с женским платьем, может быть еще с приданым» [38, с. 18], а в *прискринку* зберігалися прикраси та різні важливі речі. Цей обов'язковий елемент хатнього умеблювання містився на видному місці. Поряд з вишиваними рушниками та килимами скриня була окрасою хати. На території Чернігово-Сіверщини, крім розпису, скрині оздоблювали ще й «вигадливим різьбленням» [39, с. 429–430]. Уздовж чільної стіни над вікнами проти печі розміщали полицю для хатнього начиння й хліба (*хлібна полиця*) [25, с. 108]. Важко уявити будь-яку оселю ще без одного елемента хатнього начиння – невеличкої дерев'яної шафи, яку ще називали *мисником*. У ньому зберігали обрядовий і повсякденний посуд, *ковганку* (здебільшого дерев'яну), ліки, свячену воду, страсну свічку, обрядове зілля тощо [39, с. 443–444]. Розташовували його здебільшого біля печі: «Около печи, вблизи двери, – полка или шкафчик с посудой» [38, с. 18]. Щодо посуду, то його виготовляли різноманітним, але здебільшого переважали гончарні вироби. Чернігово-Сіверська земля щедро наділена різновидами глини. Так, у Батурині поклади білої глини є в західній частині району Охматівка, жовтої та рожевої (для виготовлення цегли) залягають у районах Новосілля та Горбанівки. Для виготовлення посуду й черепиці користувалися сірою та блакитною глиною, добутою поблизу Батурина на околиці с. Обмачево [12, с. 8]. Детальний опис народного посуду подає Х. Вовк у праці «Студії з української етнографії та антропології». Описуючи різновиди посуду, він зазначає, що це або плоскі посудини з трохи підведеними догори краями та дуже широким отвором

(тарілки та миски), або майже півсферичні, з дуже піднятими у верхній третині височини стінками, а також досить широким отвором (*макотертъ*, або *макітра*); або майже цілком сферичні, з широкими отвором та досить вузьким дном (*борщівники*, *кашники*); або трохи витягнуті догори [4, с. 62], «майже цілком круглі, з вузьким отвором (*баньки*); або високі, майже циліндричні, іноді трохи роздуті у нижній частині глечики для молока (*глеки*, *гладшики*); або, нарешті, цілком циліндричні, низькі, з ручкою (*ринки*) та високі, з трохи звуженим отвором, баньки для конфітур. Ці форми відмінюються різними додатками у вигляді вухів, носика, ручки, ніжок; іноді надають їм форму барильця, витягнутої миски чи ринки (*поросятинки*). Цілком окремо треба поставити *курушки* та майже цілком уже зниклі каганці, що їх виробляли у вигляді різних тварин (барана, ведмедя); різноманітні дитячі забавки – свистульки у формі півників, качечок, коників, вершників, офіцерів. З-поміж всього посуду – майже всі миски, іноді глеки для води чи сирівцю, та велика кількість дрібних виробів – більше чи менше орнаментовані або принаймні вкриті поливою всередині чи розмальовані без поливи матовими барвами. Орнаментация українського посуду дуже різноманітна, і в ній, так само як і в вишиванках, розмальовуванні печей, у різьбленні дерева, дуже яскраво виявились естетичні вподобання українського народу. Основні мотиви орнаментів переважали графічні та кольорові, до того майже виключно рослинні. Рельєфних форм траплялося надзвичайно рідко, і майже так само рідко зустрічаються й орнаменти цілком геометричні, а коли вони й зустрічаються, здебільшого у вигляді малого кола, розеток, колових смуг, зигзагів, хвилястих ліній та спіралей, притому здебільшого все це є стилізацією рослинних форм. Щодо рослинних форм, що мають цілком виразний рослинний характер, то й вони до певної міри підлягають стилізації, а це вказує на дуже давню традицію та на сталість орнаменту. Рослини, що в'ються, гілля, квітки та рідше овочі становлять звичайний матеріал для сюжетів розмальованого посуду. Тваринні форми, як, наприклад, метелики, риби, птиці, трапляються відповідно дуже рідко. На півночі, особливо на Чернігівщині,

орнаментация дуже бліда та бідна; яскравість та багатство її посилюються, як і взагалі всі відзначені риси українського народу з півночі на південь та з сходу на захід; цілком аналогічне явище ми побачимо далі й на вишивках на полотні та сукні» [4, с. 63–64].

Яскравими прикладами посуду жителів Батурина та довколишніх сіл є зібрання керамічних виробів у Музеї археології Батурина. Тут представлені сковорідки, тарілки, миски, а також різноманітні горщики: *золінники*, *горнятка*, *макітри* тощо [7, с. 5], датовані XVII–XIX ст. На теренах Глухова під час археологічних досліджень знайдено також кухонний і столовий посуд. Найбільш характерними знахідками першого є *горщики* невеликих і середніх розмірів, з невисокими вінчиками, відігнутими назовні. Вони мають сірий та чорний кольори, прикрашені переважно однією хвилястою лінією, прокресленою до випалу горщика. Поширеними на Глухівщині були маленькі *горнятка*, висота яких коливається в межах 8–9 см, діаметр по плечу – близько 10–11 см [18, с. 49–50]. Варто зазначити, що на території Батурина, на відміну від Глухова, такий посуд був не надто поширений.

Отже, із житлом пов'язані численні вірування й обряди, які свідчать, що в минулому в будівництві людина відбивала не лише прагматичні уявлення, але й світоглядні та мистецькі надбання. Будівля мислилась як модель природи, Всесвіту, що захищає не лише фізично, але й духовно. Така позиція стала основою мистецьких уявлень народу, згідно з якими, житло було органічною частиною оточуючої природи. Саме в цьому – основі колосальних мистецьких досягнень народу, непохитність і плідність народного мистецтва, що одухотворило весь рукотворний світ людини – від усього середовища до будівлі й до найдрібнішої речі [44, с. 252]. Таким чином, усьому, чим наповнювали оселю – столу, печі, миснику, колісці, сволоку, порогу, вікнам, лавам, навіть призьбі, – надавали глибокої символічної обрядово-ритуальної доцільності [39, с. 424]. Д. Мордовцев писав, що українці мали: «ліричну прив'язаність до вітчизни, до місця свого проживання, до своєї хати» [34, с. 13]. Тому сама українська хата з її естетичним виглядом у ціло-

му та її інтер'єр зокрема є важливим фактором, що зумовлює розуміння характеру українського народу [46, с. 41] і робить цей характер унікальним, таким, що дуже різниться від характерних ознак інших народів.

Пимітка

¹ Ромбічні мотиви з крапкою в центрі виступають стилізованим зображенням коней, особливо шанованих за козацької доби.

Джерела та література

1. Акафистник / издание Московской патриархии. – Москва, 1989. – Т. 1.
2. Антон Штепа [Альбом] / упоряд. М. Я. Куницька. – Київ : Мистецтво, 1986. – 104 с. : іл.
3. Бондаренко В. Народне килимарство. Художнє ткацтво / В. Бондаренко // Радянське село. – 1974. – № 78. – С. 4.; № 79. – С. 3.
4. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології / Х. К. Вовк – Київ : Мистецтво, 1995. – 336 с.
5. Виногородська Л. Батуринська кахля / Л. Виногородська, Ю. Ситий // Пам'ятки України : Історія та культура. Науковий часопис. – 2008. – № 3 (160). – С. 28–38.
6. Виногородська Л. Колекція кахлів з розкопок в Батурині в 2001–2002 рр. / Л. Виногородська, Ю. Ситий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2004. – Вип. 13. – С. 110–121.
7. Герасько М. Не святі горшки ліплять / М. Герасько // Порадник. – 2011. – № 46 (292) – 18–24 листопада. – С. 5.
8. Герасько М. Особливості побудови житла на Чернігово-Сіверщині / М. Герасько // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – Вип. 40. – С. 37–41.
9. Данилюк А. Г. Українська хата / Архип Григорович Данилюк. – Київ : Наукова думка, 1991. – 112 с.
10. Дом // Энциклопедия символов, знаков, эмблем / сост. К. Королев. – Москва : Эксмо, Санкт-Петербург : Мидгард, 2005. – С. 139–142.
11. Домашенко А. Рушники з фондової колекції заповідника «Гетьманська столиця» / А. Домашенко // Рушник: символ, образ, знак. Матеріали третьої науково-практичної конференції: доповіді та повідомлення. – Глухів, 2004. – С. 82–84.
12. Дробязко Н. Яка глина, такий і глечик / Н. Дробязко // Слово «Гетьманської столиці» : газета Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». – 2009. – № 2 (15). – С. 8.
13. Жоголь Л. Унікальність кралевецького рушника / Л. Жоголь // Рушник: символ, образ, знак. Матеріали третьої науково-практичної конференції: доповіді та повідомлення. – Глухів, 2004.
14. Зайченко В. Вишивка Чернігівщини / Віра Зайченко. – Київ : Родовід, 2010. – 208 с.
15. Карась А. Кралевецький рушник / А. Карась // Рушник: символ, образ, знак. Матеріали третьої науково-практичної конференції : доповіді та повідомлення. – Глухів, 2004.
16. Коваленко В. Житло представника козацької старшини на Фортеці в Батурині / В. Коваленко, Ю. Ситий // Батуринські читання : збірник наукових праць. – Ніжин, 2007. – С. 113–129.
17. Коваленко О. В. Л. Модзалевський – історик козацької старшини / О. Коваленко // Батуринські читання : збірник наукових праць. – Ніжин, 2007. – С. 130–136.
18. Коваленко Ю. Археологія Глухова доби українського козацтва XVII–XVIII ст. / Ю. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – Київ, 2008. – Вип. 17. – С. 49–55.
19. Коваленко Ю. О. Містобудівна структура м. Глухова у XVII–XVIII ст. (за матеріалами археологічних розвідок) / Ю. О. Коваленко // Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття». – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. – С. 99–105.
20. Когут З. [Вступ] / З. Когут, В. Мезенцев, О. Коваленко // Батуринська старовина : Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – Київ, 2008. – С. 3–12.
21. Козловський А. Деякі конструктивні особливості погребу / А. Козловський, В. Крижановський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – Київ, 2008. – Вип. 17. – С. 73–82.
22. Косміна Т. Рушник в інтер'єрі української хати (до проблеми ареалістики) / Т. Косміна // Рушник: символ, образ, знак. Матеріали третьої науково-практичної конференції : доповіді та повідомлення. – Глухів, 2004. – С. 21–22.
23. Костомаров Н. И. Две русские народности / Николай Костомаров ; обраб. текста и ред. А. П. Ковалевой ; авт. предисл. В. А. Дорошенко. – Киев ; Харьков : Майдан, 1991. – 72 с.
24. Кулиш П. Огненный змей / П. Кулиш // Киевлянин. – 1841. – С. 181–289.

25. Культура і побут населення України : навч. посібник / Наулко. В. І., Артюх Л. Ф., Горленко В. Ф. – Київ : Либідь, 1993. – 288 с.
26. *Ляшко О.* Поєднання будівельного і декоративного начал / О. Ляшко // *Соборний майдан* : газета національного заповідника «Глухів». – 2010. – № 2 (38). – С. 2.
27. Майстер, або Терни і лаври Івана Гончара / упоряд. Н. Поклад та ін. – Київ : МАУП, 2007. – 708 с. : іл.
28. *Маковій Г.* Затоптаний цвіт : Народознавчі оповідки / Г. П. Маковій. – Київ : Укр. письменник, 1993. – 205 с.
29. *Мезенцев В.* Розкопки у Батурині 2002 року та нове відео про козацько-гетьманську столицю / В. Мезенцев // *Ukrainian Esno*. – Toronto, 2003. – 24.02. – С. 8.
30. *Мезенцев В.* Архітектурно-археологічні дослідження у Батурині 2004 р / В. Мезенцев // *Ukrainian Esno*. – Toronto, 2005. – 21.02. – № 8 (3118). – С. 6–7.
31. *Мезенцев В.* Розкопки в Батурині 2001 р. та відеофільм про гетьманську столицю / В. Мезенцев // *Бюлетень* : Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. Нью-Йорк. – 2001. – № 12 (28). – С. 28–29.
32. *Модзалевский В. Л.* В какой обстановке жили наши предки / В. Л. Модзалевский // *Черниговская земская газета*. – 1917. – 1 сентября.
33. *Модзалевский В. Л.* Очерк истории рода Товстолесов / В. Л. Модзалевский. – Киев, 1906. – С. 37–38.
34. *Мордовцев Д. А.* Малороссийское племя / Д. А. Мордовцев // *Живописная Россия: отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении*. Т. 5. Ч. 1 / под ред. П. П. Семёнова. – Санкт-Петербург ; Москва : Издательство книгопродавца – типографа М. О. Вольфа, 1897. – 342 с.
35. *Піскуп В. М., Ціпко А. В., Шептицька Т. Л. та ін.* Український *modus vestiendi* – спосіб зодягання : Монографія. – Київ, 2008. – 272 с.
36. *Самойлович В. П.* Народна архітектура України в ілюстраціях / Віктор Самойлович. – Київ : Абрис, 1990. – 281с. : іл.
37. *Січинський В.* Українська архітектура / В. Січинський // *Українська культура* : Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упоряд. С. В. Ульяновська. – Київ : Либідь, 1993.
38. *Скокан П.* Батурин (по историческим местам Украины) : сборник воспоминаний, очерков, рассказов и других материалов (на правах рукописи) / П. Скокан. – Москва, 1979. – 242 с.
39. *Скуратівський В.* Русалії / Василь Скуратівський. – Київ : Довіра, 1996. – 734 с.
40. *Таранушенко С.* Клуни Українського Полісся / С. Таранушенко // *Народна творчість та етнографія*. – 1968. – № 3. – С. 3–8.
41. *Таранушенко С.* Хата на Єлизаветинському провулку під чис. 35 в Харкові / Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 : монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії / упоряд. О. О. Савчук, С. І. Білокінь ; підготовка тексту О. О. Савчук, М. М. Красиков ; наук. ред. М. М. Красиков ; передм. С. І. Білокіня ; прим. О. О. Савчука. – Харків : АТОС. – 2009. – Вип. 4. – 432 с.
42. *Українська етнологія* : Навчальний посібник / за ред. В. Борисенко. – Київ : Либідь, 2007. – 400 с.
43. *Флоренский П. А.*, священник. Собрание сочинений. Философия культа (Опыт православной антропологии) / сост. Игумен Андроник (Трубачев). – Москва : Мысль, 2004. – 685 с.
44. *Чернігівщина* : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького – Київ : Українська Радянська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990. – 1008 с.
45. *Черняков С.* Як будували українську хату / С. Черняков // *Біла хата*. – 2003. – 28 лютого. – С. 6.
46. *Щербаківський В.* Орнаментация української хати / Вадим Щербаківський. – Рим, 1980. – 103 с.

SUMMARY

Dwelling as a basis of the citizen vital activity is investigated in the article. It is found out that the features of the natural-geographical, socio-economic and historical conditions in different regions of Ukraine have contributed to the development of settlements, farmsteads, houses and other kinds of dwelling. It is ascertained that folk architecture of Ukrainians has acquired the features of strong national expression in the XVII–XVIII centuries yet.

It is investigated that the peculiarity of the towns of Chernihovo-Sivershchyna is that Baturyn and Hlukhiv at the time have been Hetman capitals and Borzna as sotnia town. The settlements located around these towns also have their own peculiarities accordingly.

It is ascertained that the construction of dwelling, its arrangement and allowance have been the determinant components of human life and family in the investigated period. The dominant

dwelling in towns of Chernihovo-Sivershchyna has been a hut in the considered time. It, as in former times, has had a peculiar sacred meaning for its inhabitants. The combination and assignment of original philosophical content both to the dwelling itself and yard housing systems, fencing around them are considered as the features of construction. The complex of conceptions about the world for a person has started from dwelling and been a dominant for the whole life.

It is discovered that the interior of the home is harmoniously connected with the way of person vital activity, depending on pecuniary situation and possibilities to infest the dwelling with current thing in earlier times and modern items got by chance. There have been rakes, large hammers, axes, flaits, sickles, millstones, mortars, pokers, oven prongs, brooms, bread dough trough, buckets and so on among the items of household and daily usage in each home. Various utensils, pots, jugs, large pots, crocks, bowls in particular have been used. Regarding the handicraft tools, spinning wheels, potter's circle can be distinguished, and somewhere looms and woodworking machines have been also widespread.

Numerous beliefs and rituals affirming that in the past a person has reflected not only pragmatic conceptions but also philosophical and artistic acquirement in the construction. The building has been represented as a model of nature, the universe, that protects not only physically, but spiritually. Such position has become the basis of the artistic representations of people, according to which housing is a fundamental part of the environment. Everything in the house – the table, stove, cupboard, cradle, beam, doorstep, windows, benches – has been imparted profound symbolic ritual expediency.

It is summed up that dwelling has been a basis of the citizen vital activity. Its condition and status have been determined with both a building peculiarity and general filling with everyday things. It is proved that the predominant unit of the towns housing system has been a hut with regional building peculiarities.

Keywords: dwelling, interior, Chernihovo-Sivershchyna, small house, home, building, traditions.